

A társadalmi-gazdasági változások néhány vonása az elmúlt 20 évben (1989–2009)

Freid Mónika,

a KSH főosztályvezető-helyettese

E-mail: Monika.Freid@ksh.hu

Holka Gyula,

a KSH ny. főosztályvezetője

A XX. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján Kelet- és Kelet-Közép-Európában gyökeres politikai, gazdasági és társadalmi változások mentek végbe. Az új politikai berendezkedés, a jogállam jogi, politikai és intézményi kereteinek megteremtése mellett átalakultak a tulajdonviszonyok, idővel túlsúlyra jutott a magántulajdon, amiben jelentős szerepe volt a fejlett országokból érkező befektetéseknek. Az átalakulás súlyos társadalmi-gazdasági megrázkódtatással járt, ami nyomon követhető mind a gazdaság teljesítményének, mind szerkezetének alakulásában, a munkaerő-piaci változásokban, a jövedelmi és fogyasztási viszonyok alakulásában és a területi különbségek erősödésében. Összességében a rendszerváltozás óta eltelt két évtizedben mind a társadalom, mind a gazdaság fejlődése ellentmondásos pályát írt le. Írásunkban e két évtized legjelentősebb, statisztikailag is mért eseményeit vázoltuk, kitekintést nyújtva nemzetközi környezetünkre is.

TÁRGYSZÓ:

Társadalom és gazdaság.

A XX. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján Kelet- és Kelet-Közép-Európában gyökeres változások mentek végbe. Ennek hátterében a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer válsága, további fenntartásának lehetetlenné válása állt. A változások szerteágazó hatást gyakoroltak az érintett térség határain túl is. A Nyugat és Kelet közötti gazdasági erőviszonyok módosulása nyomán a politikai és katonai feszültség jelentősen mérséklődött. A „két tábor” gazdasági elkülönülésének korábbi lassú oldódása gyorsabbá vált. Átalakult a térség politikai térképe: az első világháború után kialakult soknemzetiségű államalakulatok megszűntek. A Szovjetunió területén a 15 volt szövetséges köztársaság mindegyike – többnyire ismét – önálló állammá vált, és hasonló folyamat zajlott le, lényegesen drámaibb körülmények között és hosszabb idő alatt Jugoszlávia területén is. Ezekhez képest békésen vált két önálló állammá a Csehszlovákiát alkotó két nemzet. Mindezekkel ellentétben a második világháború után kialakult két német állam egyesült, létrehozva az egységes tőkés gazdasági rendszerű Németországot.

A kelet-európai változásoknak minden országban megvoltak a maguk jellemvonásai, mindazonáltal számos lényeges területen a legtöbb országban hasonló tartalmú volt az átalakulás. Valamennyi érintett országban megszűnt az egypártrendszer, létrejött a politikai pluralizmus és ennek alapján az új politikai berendezkedés, a jogállam jogi, politikai és intézményi kereteinek megteremtése. Átalakultak a tulajdonviszonyok, aminek következtében megszűnt az állami és szövetkezeti tulajdon hegemoniája és megerősödött, idővel túlsúlyra jutott a magántulajdon. Ebben jelentős szerep jutott a fejlett országokból érkező befektetéseknek, amelyek részben a korábbi állami tulajdon magánosítása kapcsán, részben pedig a beruházási folyamatba való bekapcsolódás révén jutottak szerephez. Az említettek közül egyenesen következett a gazdaságirányítási rendszer átalakulása, a tervezdélkodás felváltása a piacgazdaság elveivel, követelményeivel és gyakorlatával.

Az átalakulás széles körű társadalmi támogatottság mellett ment végbe, bár mindenütt súlyos társadalmi-gazdasági megrázkódtatással járt. Ez a termelés és forgalom visszaesését, a gazdasági szerkezet átalakulását (annak munkaügyi és regionális következményeivel), a foglalkoztatottság csökkenését, a munkanélküliség megjelenését és felduzzadását, a jövedelem és fogyasztás mérséklődését, a fogyasztói árrendszer nagyarányú infláció útján végbemenő átalakulását, a szociális feszültségek kiéleződését vonta maga után.

Magyarország azok közé az átalakuló országok közé tartozott, ahol az átmenet viszonylag békés úton, fegyveres konfliktus nélkül zajlott le. Az eseményekben fontos szerep jutott az ún. „kerekasztal-tárgyalásoknak”, amelyeken egyfelől a kormányzat és az uralkodó párt képviselői, másfelől a formálódó ellenzéki erők – a Magyar Demokrata Fő-

rum, a fiatal demokraták, a szabad demokraták és mások – vezetői vettek részt és egyeztek meg az átmenet számos fontos kérdésében (alkotmány módosítása, a demokratikus választási rendszer alapelvei, a politikai pártok legális működésének biztosítása stb.). A megbeszélések jelentőségére utal az egyik találó megnevezés: tárgyalásos forradalom.

A kormányzati és ellenzéki vezetők tárgyalásai mellett az átalakulásnak jelentős tömegtámogatást adott az 1989 novemberében lebonyolított népszavazás. Ezen a rendszer-változást közvetlenül érintő kérdések – a szocializmus védelmére hivatott Munkásórség megszüntetése, a párt(ok) kitiltása a munkahelyekről, az állampárt vagyoni elszámoltatása – szerepeltek és kaptak egyértelmű, 95 százalék körüli támogatást. Ugyanígy jelentősége volt az 1990 tavaszán lebonyolított országgyűlési választásnak, amelyen a mandátumok kilenczetedét a történelmi és az újonnan létrejött „ellenzéki” pártok szerezték meg.

Bonyolult és hosszadalmas folyamat volt a tulajdonviszonyok átalakítása. A hazai tőke szűkösen állt rendelkezésre, a dolgozói részesedés nem vált széles körűvé, a külföldi tőke az első időben korlátozott méretű és hatókörű volt. Az első lépések közé tartozott a kisebb tőkeigényű előprivatizáció a kereskedelem és vendéglátás terén, a lakásprivatizáció, amelynek során a tanácsi-önkormányzati bérlakásokat a bérlők kedvező feltételek mellett – a piaci érték 25–30 százalékáért – vásárolhatták meg, valamint a földtulajdon visszajuttatása. A helyzet némi stabilizálódása nyomán erősödött a külföldi befektetők aktivitása. A kilencvenes évtized privatizációs bevételeinek nagyobb része, mintegy háromötöde devizában folyt be. Időközben megerősödött a hazai tőke is. Míg 1987-ben a bruttó hazai termék 86 százaléka az állami és szövetkezeti szektorból származott, s a (hazai) magánszektor aránya 14 százalék volt, addig húsz év múlva a közösségi tulajdon a GDP 21 százalékát adta, kereken felét a hazai, 29 százalékát pedig külföldi magántulajdon.

A merev tervutasításos rendszer korlátai elég korán, az 1950-es, 1960-as évek folyamán láthatóvá váltak, így a gazdaságirányítási rendszerbe Magyarországon mind több piaci elem került. A piacgazdaságra való részleges áttérés tehát nálunk – kissé eltérően a kelet-közép-európai környezettől – nem a rendszerváltással, hanem jóval korábban elkezdődött. Ennek ellenére a piaci viszonyok csaknem korlátlan uralomra jutása jelentős változás volt a korábbiakhoz képest, és több társadalmi réteg számára okozott súlyos nehézségeket. A tulajdonviszonyok átalakulása és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok gyökeres átrendeződése azonban elkerülhetetlenné tették a piacgazdaság széles körű érvényesülését annak minden előnyével és hátrányával együtt.

1. Makrogazdasági változások

A rendszerváltozás előtt, az 1980-as évek második felében megtorpant a gazdasági növekedés, négy év alatt 6 százalékkal bővült a bruttó hazai termék, ezen belül

1988-ban és 1989-ben lényegében stagnált a gazdaság. Mindebben nagy szerepe volt a hagyományos KGST-beli munkamegosztásból adódó strukturális okoknak. A magyar–szovjet forgalmat sajátos árústruktúra jellemezte (ez sok vonásában megegyezett a legtöbb kisebb európai KGST-ország és a Szovjetunió közötti kereskedelem szerkezetével). Magyarország a Szovjetunióból származó nyersanyagokért és energiahordozókért iparcikkokkal és – részben – élelmiszerekkel fizetett, amelyek túlnyomó része a világpiacon nem, vagy csak sokkal rosszabb feltételekkel volt értékesíthető. A gazdaság szerkezetében az árutermelő ágazatok túlsúlya érvényesült: az ipar 35–37 százalékot, a mezőgazdaság megközelítőleg 15–16 százalékot képviselt az összes bruttó hozzáadott értékéből. A magyar gazdaság sajátos helyzetben volt a legtöbb KGST-orzághoz képest, amennyiben önellátó, sőt, exportőr volt mezőgazdasági cikkekből. Az életkörülményekre jelentős hatást gyakorolt az ún. második gazdaságban végzett tevékenység, ami a háztáji és a kiegészítő gazdaságok mellett a 80-as években kiegészült a gazdasági munkaközösségek megjelenésével és gyors terjedésével. A változás másik legfontosabb tényezője a külgazdasági helyzethez kötődik. Az egyoldalú szovjet orientációnak a gazdasági fejlődést fékező, korlátozó hatásai már viszonylag korán nyilvánvalóvá váltak. A törekvés a külgazdasági váltásra része és következménye volt a hagyományos szovjet típusú gazdasági rendszer megreformálását célzó politikának. Ezt korlátozta az ország olykor fizetéseképtelenséggel fenyegető külső (a Nyugat felé konvertibilis valutában fennálló) eladósodása, amit belső erőből vagy szovjet segítséggel a nyolcvanas évek elején már nem lehetett kezelni. Ez készítette az akkori magyar vezetést a belépésre a Világbankba és a Nemzetközi Valutaalapba.

1990-ben az ország konvertibilis valutában fennálló bruttó külföldi adóssága 21 milliárd dollár volt. Mindez nagy adósságszolgálati terhet jelentett, az ország fizetési mérlege ebben a viszonylatban folyamatosan passzív, rubel elszámolásokban ugyanakkor a külkereskedelmi mérleg és a fizetési mérleg is folyamatosan aktív volt.

1989–1990-ben egy világtörténelmi fordulóponton, a nemzetközi viszonyok gyökeres átrendeződése közepette, illetve ennek az átalakulásnak a hatására változott meg a magyar gazdaság. A változások történelmi távlatban igen gyorsan, de gyakorlatilag nem egyik napról a másikra, hanem hosszabb folyamat eredményeként következtek be. E változások csomópontjai az 1989 és 1990 közötti években lezajlott események voltak.

A 90-es évek elején kialakuló transzformációs válsághoz és ennek elmélyüléséhez keresleti és kínálati oldali tényezők egyaránt hozzájárultak. A gazdasági visszaesés minden területen megfigyelhető volt. A bruttó hazai termék (GDP) 1989 és 1993 között 18 százalékkal, az 1970-es évek második felének színvonalára esett vissza, a foglalkoztatottak száma pedig több mint egymillió fővel csökkent. Az ipar bruttó termelése 1992-ben az 1989. évi kétharmada volt, a mezőgazdaság visszaesése 1993-ig tartott és még nagyobb arányú volt. További problémát jelentett, hogy hi-

ányzott a termeléshez és annak korszerűsítéséhez szükséges tőke. Ennek enyhítéséhez a külföldi beruházások számottevően hozzájárultak. A privatizáció révén ugyan csak jelentős külföldi tőke érkezett az országba, emellett a magánosítás mobilizálta a hazai tőkét, s mindezzel alapjaiban átalakította a tulajdonviszonyokat, amelyeket korábban az állami szektor dominanciája jellemezett.

A KGST megszűnésével a külkereskedelemben a volt szocialista országokkal is a konvertibilis elszámolásra tértünk át. A rubel elszámolásokban korábban felhalmozódott jelentős aktívum nagyrészt a Szovjetunióval szemben állt fenn, amit később külön egyezményekben, nem külkereskedelmi szállításokkal rendeztek. A konvertibilis terheket a nyugati külgazdasági orientációval, főként az export növelésével próbálták enyhíteni, de a lehetőségeket korlátozta az oda szánt szűkös és nem eléggé versenyképes árualap.

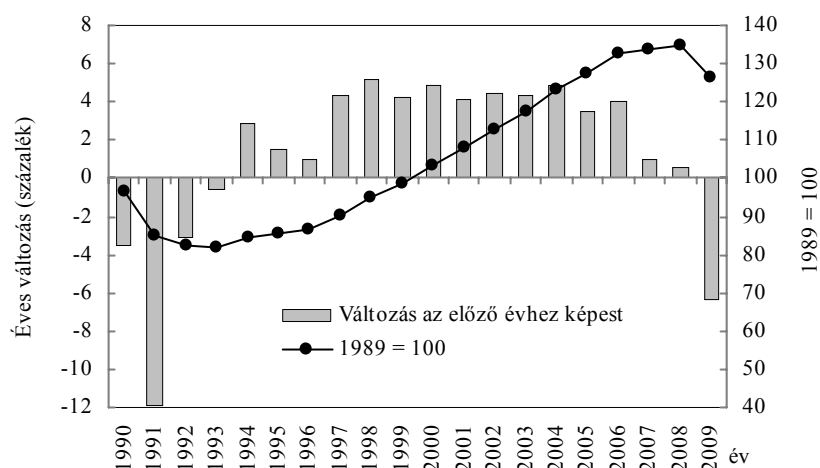
A termelés a felhasználásnál nagyobb mértékben esett vissza, azaz a kereslet a reális lehetőségeken felül maradt, 1993-ban a hazai fogyasztás és felhalmozás összességében 8 százalékkal haladta meg a GDP-t. Az évtized közepén gazdasági megszorításokkal, a reáljövedelem és a fogyasztás csökkentésével került sor a termelés és felhasználás egyensúlyának javítására, majd 1997-től állt stabil növekedési pályára a magyar gazdaság. Az unióval erősödő kapcsolatok fontos része volt az 1994-ben hatályba lépett társulási megállapodás. A külkereskedelemben áthelyeződtek a súlypontok, az Európai Unió lett Magyarország fő kereskedelmi partnere, miközben a tőkeberuházások többsége is Nyugat-Európából érkezett. A tíz éven keresztül tartó, kiegyenlített, 4 százalékos körüli éves gazdasági növekedés a beruházás, a fogyasztás és az export bővülésére támaszkodott. Az egyensúlyi helyzetet negatívan befolyásolta, hogy a belföldi felhasználás ebben az időszakban átlagosan mintegy 2 százalékkal több volt, mint a GDP.

A szerkezetátalakulás előrehaladására és az Európai Unió gazdaságával való szoros egybefonódásra utal, hogy Magyarország ezután többnyire az európai és a világ-gazdasági konjunktúraciklusokat követve fejlődött, de a gazdasági növekedés üteme 2006-ig nálunk jóval gyorsabb volt. Ebben az évben a hazai termelés (GDP) az 1989-es szint 132 százalékát érte el. Az új évtizedben dinamikusabban nőtt a jövedelem és a fogyasztás, a 2001 és 2006 közötti 28 százalékos GDP-bővülést a háztartások fogyasztásának emelkedése közel 10 százalékponttal múlta felül. Ezzel párhuzamosan a külföldi adósságállományunk a 2000. évi 10,3 milliárd euróról 2006-ig 30,9 milliárd euróra nőtt, az államháztartás hiánya ebben az évben a GDP 9,3 százalékára rúgott.

A 2006 második felében megkezdett – a rendkívül nagyra nőtt államháztartási hiány csökkentését célzó, elsősorban a keresletet szűkítő – kormányzati intézkedések a növekedési dinamika lefékezését hozták magukkal. Ennek nyomán a bruttó hazai termék 2007-ben 1,1 százalékkal emelkedett. 2008 és 2009 között a magyar gazdaság teljesítményét egyrészt a belső egyensúlyjavító törekvések és intézkedések, más-

részt a begyűrűző ingatlanpiaci válság, majd a globális méretűvé váló pénzügyi és gazdasági válság hatásai határozták meg. A nemzeti teljesítmény 2008-ban még emelkedett ugyan valamelyest, 2009-ben azonban jelentősen visszaesett.

1. ábra. A bruttó hazai termék volumenének alakulása

A rendszerváltás előtt Magyarország gazdasági struktúrája a fejlett országokéhoz hasonló irányba, de lassú ütemben változott. Az 1990-es években a változás lényegesen gyorsult. A mezőgazdasági és az ipari ágazatok aránya a bruttó hozzáadott értékben az 1980-as években 12, a következő évtizedben 17 százalékponttal lett kisebb, a szolgáltatások aránya pedig ugyanilyen mértékben emelkedett, ami az 1990. évi 46-ról 2000-ig 63 százalékra módosult.

A bruttó hazai termék felhasználási oldalának tételei egymástól igen eltérő módon alakultak a gazdasági átmenet folyamán. A kétharmad súlyt kitevő lakossági fogyasztás a rendszerváltást követő években a megugró munkanélküliség és a csökkenő reálbérek mellett jelentősen csökkent, míg a kormányzattól származó társadalmi juttatások viszonylag keveset veszítettek reálértékükből. A bruttó felhalmozás ezekben az években jelentősen visszaesett, a kormányzat saját fogyasztása pedig növekedett. Az export volumene a külgazdasági kapcsolatok átalakulása miatt az 1989-es szint háromnegyedére süllyedt, az importot viszont hamar felhajtotta a fogyasztási kereslet, a külkereskedelemben így hiány alakult ki. A kilencvenes évtized közepén bevezetett gazdasági stabilizációs intézkedések számottevően csökkentették a lakosság és a kormányzat fogyasztását is. Az azt követő időszakban mindkét tétel növekedett (a kormányzaté enyhébben). A stabilizációt segítette, hogy a bruttó felhalmozás 1993-tól 1998-ig a beruházások felfutása révén a gazdaság egyik motorjává vált, va-

lamint az, hogy 1994 és 2000 között a külkereskedelem mindkét oldala élénken, bizonyos években 20 százalékot meghaladó ütemben nőtt. A nettó export ebben az időben csak átmenetileg járult hozzá a növekedéshez, az időszak nagyobb részében az import növekedése meghaladta az exportét. Később a kivitel gyorsabb növekedésének hatását mérsékelte a cserearányok kedvezőtlen alakulása. Érdemi változás kezdetét jelezte, hogy 2004 és 2006-ban a behozatali többlet egyre kisebb lett, az utóbbi három évben pedig jelentős kiviteli többletet termelt a magyar gazdaság.

A szerkezetváltozás az ezredfordulóra nagyrészt lezárult. Azóta kevésbé a strukturális átalakulás, inkább a külső-belső konjunkturális viszonyok alakulása határozza meg az egyes ágazatok és felhasználási tételek súlyának változását. A gazdaság szerkezetváltozása jelentős hatást gyakorolt az ország energiaigényességének alakulására. Az energiafelhasználásban a termelő ágazatok aránya mérséklődött, a lakosság és a kommunális fogyasztók felhasználási arányának egyidejű emelkedése mellett. A gazdaság energiaigényessége kisebb lett, húsz év alatt a felhasznált energia mennyisége 21 százalékkal, az egységnyi bruttó hazai termékre jutó energiafelhasználás 37 százalékkal csökkent.

Az ország fejlettségi szintjét mérő egy főre jutó GDP 1991 és 1995 között az EU15 átlag körülbelül 45 százalékának felelt meg. Az évtized második felében kezdődő tartós gazdasági növekedésnek köszönhetően az Európai Unióhoz csatlakozásunk évében, 2004-ben az EU15 átlagának elérte az 55 százalékát, ami a kibővített Unió (EU27) színvonalának mintegy 63 százalékát tette ki. A visegrádi országok hasonló utat jártak be, mint Magyarország. A bruttó hazai termék csökkenése 1992-től 1993-ig tartott, és átlagosan 20 százalék volt. Ezt többé-kevésbé kiegyensúlyozott növekedés követte, melynek eredményeképp Lengyelország és Szlovákia GDP-je 2004-ben mintegy 30 százalékkal, Magyarországé 23 százalékkal haladta meg a rendszerváltozás előtti színvonalat. Csehország pályája ettől némileg eltért: a rendszerváltozást követő recesszió enyhébb volt, de az évtized második felében ideiglenesen megtorpant a gazdasági növekedés. A balti államokban a visszaesés megrázóbb volt és tovább tartott, illetve az orosz válság is érzékenyebben érintette ezeket az országokat, gazdasági fejlettségük az időszak második felében – a válság enyhülése után kibontakozott gyors fejlődésnek köszönhetően – jelentősen emelkedett. Az uniós csatlakozás óta eltelt években az Unió 27 országának átlagában kifejezve az egy főre jutó GDP színvonala alig változott Magyarországon. 2009-ben szintje 63 százaléknak felelt meg, megelőzve ezzel a balti államokat és Lengyelországot, de továbbra is lemaradásban Szlovéniához, Csehországhoz és Szlovákiához képest.

A GDP és a foglalkoztatottság alakulásának eltérő irányzatai az egy foglalkoztatottra jutó GDP alapján számolt termelékenység gyors növekedéséről tanúskodnak. Miközben a rendszerváltó térség legfejlettebb országaiban, Kelet-Közép-Európában a GDP szintje az ezredfordulóra csupán elérte a rendszerváltás idejének szintjét (csak Lengyelországban haladta meg jelentősen), a termelékenység – Csehország kivételé-

vel – mindenütt felülmúlta az eredeti szintet, és jóval gyorsabban nőtt, mint az Európai Unióban. Az Európai Unióhoz való csatlakozás évére Magyarországon az egy foglalkoztatottra jutó GDP több mint 1,7-szeresére növekedett a 15 évvel korábbi szinthez képest, ugyanebben az időszakban az egy foglalkoztatottra jutó ipari termelés 2,7-szeresére nőtt. A termelékenységjavulás üteme a visegrádi országok közül Magyarországon volt a leggyorsabb.

Az egy foglalkoztatottra jutó GDP javulásának egyik forrása a munkaintenzitás növekedése volt. Az 1990-es évek elején a foglalkoztatottak számának csökkenése nagyobb mértékű volt, mint a GDP visszaesése, így a GDP csökkenése esetén is nőtt a termelékenység, amit igen rövid idő alatt csak a munkaerő jobb kihasználása biztosíthatott. Hozzájárult a javuláshoz a gazdasági szerkezet átalakulása, az alacsony termelékenységű kitermelő ágazatok, valamint egyes nehézipari álgak arányának csökkenése és a termékenyebb gépipari ágak, továbbá a szolgáltatások szerepének erősödése. Mindezek mellett a fejlettebb műszaki színvonalat képviselő beruházások hatása is érvényesült az egy foglalkoztatottra jutó termelés növekedésében.

A határokat átlépő tőkebefektetések hosszú múltra tekintenek vissza. Jelentőségük a gazdasági élet egyre intenzívebb nemzetközivé válásával a múlt század második felében fokozódott, és a folyamat az új évszázadban tovább gyorsult. Ennek hátterében lényegében a termelési tényezők optimális térbeli koncentrációja, illetve az arra irányuló törekvés áll. Az európai gazdasági integráció kiinduló dokumentumai is alapvető célul tűzték ki – az áruk, szolgáltatások és a munkaerő mellett – a tőke szabad áramlásának biztosítását. Emellett az általános cél mellett a különböző helyzetben lévő, elsősorban a kevésbé fejlett gazdaságok részéről további lényeges motivációk is érvényesülnek. Elég általános irányzatnak tekinthető az utóbbi évtizedek során a kevésbé fejlett országok törekvése arra, hogy a szűkös hazai fejlesztési forrásokat külföldi tőkével egészítsék ki. Ennek fő hozadékát a gazdaság általános élénkítésében, a foglalkoztatottság növelésében, a műszaki-technikai fejlődés gyorsításában és a versenyképesség javulásában látják.

A külföldi működőtőke-beruházások egyik fontos hatása, hogy erősítik az érintett nemzetgazdaságok közötti gazdasági kapcsolatokat, mégpedig a külkereskedelmi viszonyoknál is erősebben. Az egyes országok konjunktúraciklusainak összehangolódása jelentős részben a tőkeáramlásoknak is köszönhető. Ám a gazdaságok egymásrautaltsága természetesen hátrányos következményekkel is járhat, mert egy válság nagyobb eséllyel terjedhet át más országokba a kereskedelmi és tőkekapcsolatokon keresztül.

Magyarországon már a hetvenes évek első felében lehetővé vált vegyesvállalatok létesítése, ugyanakkor ezek gazdaságban betöltött szerepe elhanyagolható maradt a rendszerváltásig. Magyarország 1989-ben a térség rendszerváltó államai közül elsőként nyitotta meg gazdaságát a külföldi közvetlen befektetések előtt, amelyek állománya a kilencvenes évek elején gyors ütemben bővült. Az előbbi évtized során a tőkebeáramlás egyik fő formája a privatizáció volt, amelynek keretében 1991 és

1997 között 4,6 milliárd euró befektetés valósult meg. 1997-től – a zöldmezős beruházások mellett – növekvő szerephez jutottak az újrabefektetett jövedelmek is. A külföldi működőtőke-állomány először 1996 végén haladta meg a 10 milliárd eurót, s értéke 2007-ig folyamatosan növekedett, amikor 67,0 milliárd eurót tett ki. 2008-ban ugyanakkor az állomány 62,7 milliárd euróra mérséklődött. A Magyarországon megvalósított közvetlen külföldi tőkebefektetések fajlagos mutatói nem térnek el lényegesen az új uniós országok átlagától. A 12 új tagországban ezek a befektetések 2008-ban a GDP 47 százalékát, nálunk 41 százalékát tették ki. Az egy lakosra számított összeg az új tagok átlagában 5700, Magyarországon 6300 dollár volt.

Magyarországon a legnagyobb befektetésállománnyal 1998-ban és 2007-ben is ugyanaz a három ország rendelkezett: Németország részesedése 2007-ben 25, Hollandiáé 14, Ausztriáé 13 százalék volt.

A feldolgozóipar részesedése a külföldi közvetlen tőkebefektetések állományából 2007-ben meghaladta az egyharmadot. Ezen belül a járműgyártás részaránya 11, a villamosgép iparé 6, a kőolaj-feldolgozásé 4 százalékos volt. A szolgáltató szektor részesedése nőtt, 2007-ben 54 százalékot ért el. A növekedés mindenekelőtt az ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás, valamint a kereskedelem, javítás ágazatokban végrehajtott jelentős befektetések eredménye.

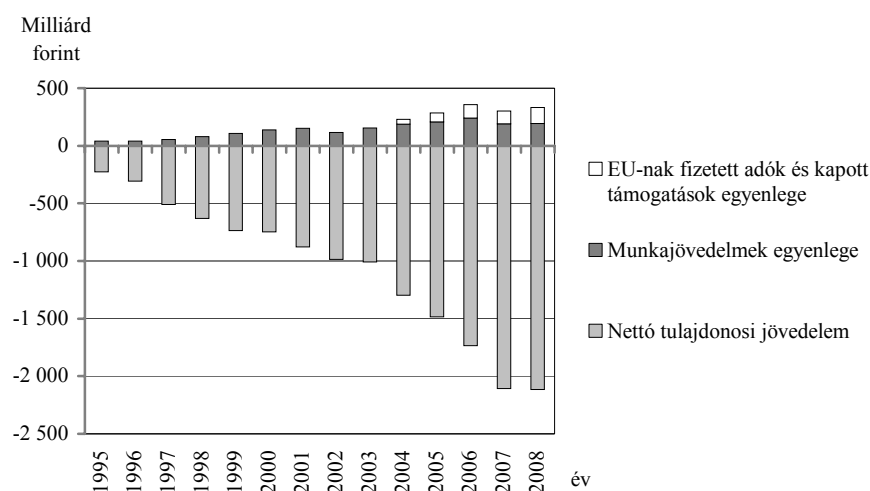
A hazai tőke megerősödése nyomán megjelentek a magyar befektetések is külföldön, elsősorban a környező országokban. A magyarok által külföldön befektetett tőke állománya az 1 milliárd eurós értéket 2000-ben haladta meg. A 2000-es években a növekedés tovább folytatódott, s 2007-ben már 11,8 milliárd eurót tett ki a befektetések összértéke, majd 2008-ban a tőkeexport állományában is mérséklődés következett be.

A külföldi tőke jelenléte a fejlett gazdaságokban az adott gazdaság szerves része, épp úgy, mint az ezekből az országokból külföldre kihelyezett tőke. Az országok egy részében a beérkező, más részében a kihelyezett tőke a nagyobb. A tőkekihelyezés célja a profit, tehát a nyereséget vagy „hazaviszik”, vagy egy részét újra befektetik. A bruttó nemzeti jövedelmet (GNI) a külföldről származó és a kiáramló jövedelmek egyenlege módosítja a GDP-hez képest. Magyarországon és a hasonló utat bejárt és hasonló fejlettségi szinten lévő országokban jelenleg a kiáramlás a nagyobb.

A GDP-vel szemben a GNI nem tartalmazza a külföldi tőke által Magyarországon létrehozott tulajdonosi jövedelmet és a külföldi munkavállalók magyarországi jövedelmeit, viszont szerepelnek benne a magyar befektetők és munkavállalók külföldön szerzett jövedelmei (bér, illetve kamat, osztalék stb.). 2006-ig hazánkban a munkavállalói jövedelmek egyenlege szerény, de egy-egy év kivételével folyamatosan növekvő többletet mutatott. Mindez azonban eltöri a tulajdonosi jövedelmeknek a GDP 4–8 százalékára rúgó negatív egyenlege mellett. Mindez jelzi a külföldi tőkének a magyar gazdaságban betöltött szerepét, ami nemcsak a közvetlen beruházásokban jelentkezik, hanem a portfólió-befektetésekben és a hitelügyletekben is kiemelkedő. A külföldi befektető jövedelmének részét képezi az újrabefektetett jövedelem

is, ami ugyan nem hagyja el az országot, de a külföldi tulajdont gyarapítja. Ennek aránya a külföldi tulajdonosi jövedelemben 2002-től kezdődően folyamatosan, és egyes években igen nagy mértékben csökkent, a legmagasabb arányt képviselő 1997. évet jellemző 48 százalékról a 2008. évi 9 százalékra.

2. ábra. A bruttó hazai termék (GDP) és a bruttó nemzeti jövedelem (GNI) eltéréseinek tényezői

A beruházási tevékenységben – amelyben már az 1980-as évtizedben is csökkenő irányzat érvényesült – a rendszerváltás utáni években jelentős, a GDP-t is meghaladó visszaesés következett be, amit 1993-tól 2005-ig – egy év kivételével – folyamatos növekedés követett. A 2006 és 2009 közötti időszakot viszont stagnálás, illetve csökkenés jellemezte. A 2009. évi beruházások volumene mintegy 44 százalékkal haladta meg az 1989. évit, de a 2005. évinél 11 százalékkal alacsonyabb volt.

A beruházások növekvő hányada a szolgáltatások, mindenekelőtt a piaci szolgáltatások fejlesztését célozta. A termelő ágazatok közül a mezőgazdaságra viszonylag kevés, a feldolgozóiparra viszont elég jelentős hányad jutott. Nagy szerepet kapott az infrastruktúra fejlesztése. Eredményei között kiemelkedik az autópálya-építés, a közcsatorna-hálózat, valamint a gázvezeték-hálózat bővítése. A gyorsforgalmi úthálózat hossza 20 év alatt 333 km-ről 1116 km-re emelkedett. Ezen belül az autópályák hossza az időszak végén meghaladta a 900 km-t.

A fejlesztésre fordított összeg döntő része hazai forrásból származott, de jelentős szerepe volt – különösen egyes időszakokban – a külföldi tőkének is, amely például az 1990-es évtized második felében megközelítette az összes beruházás 40 százalékát.

A külföldi tőke hatása megfigyelhető külkereskedelmünkben is. A külföldi tőkebefektetések következtében gyorsan szaporodó vegyesvállalatok tevékenysége jelen-

tősen befolyásolta a külkereskedelem alakulását. A vegyesvállalatok hatékony külkereskedelmi aktivitása szám szerinti növekedésük mellett a nemzeti vállalatokat meghaladó versenyképességükkel magyarázható. Meglevő külpiaci kapcsolataik, új termelési és piacszerzési tapasztalataik, a tőkebeáramlás következtében is jobb likviditási és tőkepozíciójuk jelentős előnyt jelentettek a hazai vállalatokkal szemben. Nem véletlen, hogy a gyors exportorientációra is ezek a vállalatok voltak képesek.

Az elmúlt húsz évben hazánk külkereskedelme jelentős átalakuláson ment keresztül. A KGST-piac 1990-es évek elején bekövetkezett összeomlása a korábbi külkereskedelmi kapcsolatok felbomlását és a piacok beszűkülését okozta, melynek hatására az ország külkereskedelmi termékgazdagságának volumene erősen visszaesett. Nehezítette a külkereskedelmet, hogy a korábbi rubelelszámolású forgalomban is áttértek a világgia- ci árakra, ami a behozatalt sokkal jobban drágította, mint a kivitelt. Ezzel együtt a visszaesés az export esetében volt nagyobb, melynek volumene 1993-ban érte el mélypontját, szemben az importtal, ami már ebben az évben növekedésnek indult. 1994 és 1996 között az exportban és az importban is lassú emelkedés következett. Az 1997 és 2000 közötti időszakot behozatali és kiviteli szempontból egyaránt a dinamikus, két- számjegyű növekedés jellemezte, ami a 2001-es megtorpanás után tovább folytatódott. Ezen tendenciát a 2008 végén kezdődött gazdasági világválság törte meg, hatására mind a kivitel, mind a behozatal volumenében jelentős visszaesés következett be.

Az áruforgalmi mérleg egyenlege az 1989–1990. évi aktívum után 1991-ben passzív- szívvá vált, és ettől kezdve folyamatosan, többnyire jelentős összegű hiánnyal zárult. Az 1991. évi fordulatban kiemelkedő szerepet játszott az az árváltozás, illetve cserearányromlás, amely a rubelelszámolású forgalom megszűnése és a világgia- ci árakra való áttérés nyomán következett be. A kilencvenes évek elején a hiány a kivitel 22–23 százaléka volt. Ez az arány lassan mérséklődött, majd a passzívum lényeges csökkenésére 2007–2008-ban került sor, amit 2009-ben nagy értékű aktívum követett.

Az 1989 óta eltelt időszakban a külkereskedelem relációs és áruszerkezete is tel- jesen megváltozott. Az 1990-es évek elejétől a forgalom súlypontja egyre inkább az Európai Gazdasági Közösség, illetve a fokozatosan bővülő Európai Unió országaira tevődött át. A 2004-es uniós csatlakozást követően Magyarország külkereskedelme újra fellendült a vele együtt belépő közép- és kelet-európai országokkal, valamint a később az integráció tagjává váló Romániával és Bulgáriával is. Az amerikai konti- nensről az Egyesült Államokkal, az ázsiai pedig Kínával ápoljuk a legélénkebb külkereskedelmi kapcsolatot; ez utóbbi az évek folyamán fokozatosan megelőzte a korábban legjelentősebb ázsiai beszállítót, Japánt.

Az áruszerkezeti változást a legmarkánsabban a gépek és szállítóeszközök külke- reskedelmének előtérbe kerülése tükrözi. Míg az időszak elején a teljes hazai export, illetve import mintegy háromtizede származott ebből az áru- és szolgáltatás- csoportból, addig a 2000-es években folyamatosan a behozatal felét, a kivitelnek pedig a hattizedét ez az áru- és szolgáltatás- csoport adta. A gépek és szállítóeszközök növekvő szerepével szinte valameny-

nyi árufőcsoport aránya kisebb lett az exportban és az importban egyaránt: közülük is különösen figyelemre méltó volt az élelmiszerexport, valamint a feldolgozott termék export és import részarányának csökkenése.

2. Ágazatok

A gazdasági struktúra megrázó erejű változásairól talán leginkább a mezőgazdasági és az ipari adatok tanúskodnak. A rendszerváltás nagymértékben megváltoztatta a mezőgazdasági tevékenység feltételeit. 1989-ben a mezőgazdasági terület 70 százalékán még szövetkezetek, 12 százalékán állami gazdaságok gazdálkodtak. A kárpótlási törvények végrehajtása és az 1990-es évek végére befejeződő privatizáció nyomán az állami és a szövetkezeti tulajdon túlsúlyát a magántulajdon váltotta fel.

A mezőgazdaságban a kilencvenes évek eleji válság minden ágazatnál tartósabbnak bizonyult. Ebben nagy szerepe volt a tulajdonviszonyok vontatott, gyakran tisztázatlan irányú átalakításának is. Az ágazat bruttó termelési értéke néhány év alatt az 1989-es volumen kétharmadára esett vissza, és a kivételesen jó termést hozó évek kivételével alig haladta meg ezt az alacsony szintet. A bruttó hozzáadott értékhez a mezőgazdaság 2009-ben már mindössze 3 százalékkal járult hozzá. A mezőgazdasági termelésben a növénytermesztés és az állattenyésztés közötti egyensúly a rendszerváltást követően felbomlott. A növénytermesztés a korábbinál jóval nagyobb mértékben járul hozzá a bruttó termelési értékhez, míg az állattenyésztés egyre kisebb arányt képvisel. Ennek oka, hogy a rendszerváltást követő időszakban az átalakult nagygazdaságok és a magángazdaságok tőkehiány miatt egyaránt csökkentették állatállományukat (főleg a sertéseket és a szarvasmarhákét). Az ágazat keresletkínálati viszonyai jelentősen megváltoztak, értékesítési lehetőségei korlátozottabbá váltak, így 2009-ben az állattenyésztés volumene alig fele volt az 1989. évinek.

A mezőgazdaság munkaerő-megtartó ereje számottevően gyengült. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatotton belül az 1990. évi 14,2-ről 2009-ig 4,6 százalékra esett vissza. Hasonló tendencia érvényesült a beruházásoknál is, a mezőgazdaság részesedése a kezdeti 9-ről 5,6 százalékra csökkent, amellet, hogy az ágazat gépellátottsága és műszaki színvonala némileg javult. Az EU-csatlakozás következtében a mezőgazdaság támogatási rendszere átalakult.

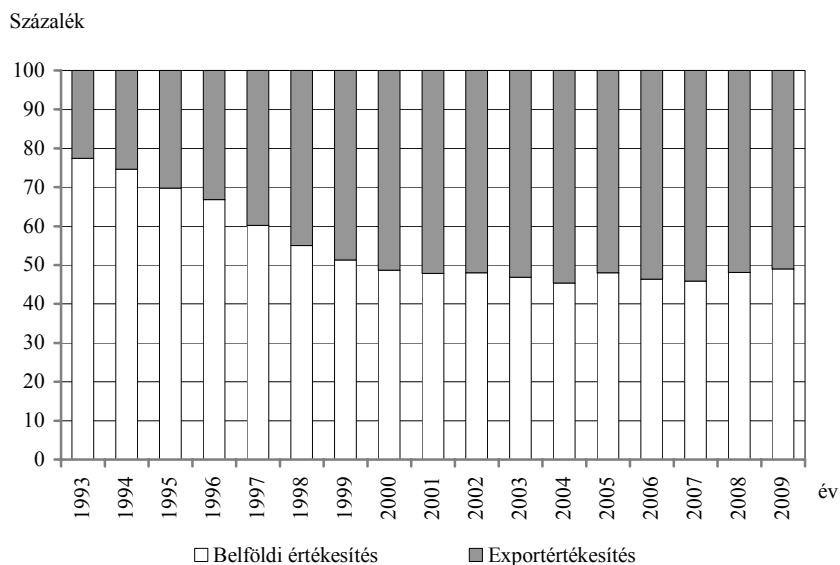
A mezőgazdaság a rendszerváltás előtti kiemelkedően jó külkereskedelmi pozícióját sem tudta megőrizni, mivel a KGST felbomlásával jelentős piacot veszített. Exporton belüli aránya alig harmada a 20 évvel ezelőttinek.

A rendszerváltást megelőző évtizedekben a fejlett nyugati világban a szolgáltatások részesedése a termelésben és a foglalkoztatásban már túlnyomóvá vált, az ipar

jelentősége relatíve csökkent. A szocialista országokban azonban a megkésett iparosítás, a hadiipar elsődlegessége, az érvényes struktúrapolitika, a „termelő” és „nem termelő” szektorok megkülönböztetése, illetve az utóbbiak elhanyagolása miatt a folyamat jóval lassabb volt, az ipar szerepe jelentősebb maradt. 1989 után a belső felhasználásra vagy szocialista viszonylatú exportra fejlesztett nagyipar döntő része mindenütt leépült vagy legfeljebb vegetált. Az ipari termelés már 1989-ben is mérséklődött, s a következő három évben folyamatosan és nagymértékben csökkent. 1992-ben elérte mélypontját, ekkor mintegy harmadával kevesebbet termelt az ágazat, mint 1989-ben. A hazai ipar válságában a KGST összeomlásán túl szerepe volt a fejlett országok nagy részét sújtó recesszióknak is.

Mindezek ellenére a tulajdonosi, szervezeti és szerkezeti átrendeződés után az ipar bizonyult a válságból való kilábalás fő erejének. Ebben nagy szerepe volt a külföldi tőke térhódításának és a technológiai megújulásnak. Az ágazat exportképességének javulásával párhuzamosan 1993-tól mérsékeltebb, majd 1997-től dinamikusabb növekedés jellemezte az ipart, ami az ezredfordulón kissé lelassult ugyan, de a termelés volumene 2007-ben így is mintegy duplája volt az 1989. évinek. Ezt 2008-ban stagnálás, majd 2009-ben 18 százalékos visszaesés követte. Az 1992 utáni növekedéshez nagyobb mértékben járult hozzá a külföldi, mint a hazai kereslet. Tizenöt év alatt a belföldi értékesítés 33 százalékos növekedése mellett az exportértékesítés volumene közel 10-szeresére emelkedett. A 2008. évi stagnálás után 2009-ben viszont az utóbbi visszaesése volt a nagyobb mértékű (19%).

3. ábra. A belföldi és az exportértékesítés aránya az összes ipari értékesítéseken belül

Az iparban alkalmazásban állók létszáma 1989-ben több mint 1,2 millió fő volt, ami a következő öt évben – nagyobb mértékben, mint az ipari termelés – mintegy 40 százalékkal csökkent. A következő években némi létszámemelkedés, majd -csökkenés következett. 2008-ban az alkalmazottak száma alig különbözött az 1995. évitől, miközben a termelés ez idő alatt 2,5-szeresére emelkedett, ami a létszámra számított termelékenység gyors növekedését mutatja. Mindezt a beruházások és a szerkezeti átalakulás tett lehetővé.

Az elmúlt húsz évben a nemzetgazdaságban történt beruházások közel egyharmada az iparban realizálódott. Az ipari beruházások növekedése 1994-ben indult meg, legmagasabb ütemű 1998-ban volt. A beruházások mintegy kétharmadát külföldi érdekeltségű vállalkozások valósították meg. Emellett a privatizáció révén is jelentős külföldi tőke került az ágazatba.

Az ipari szerkezetváltás fő jellemzője a gépipar arányának (nagy visszaesést követő) jelentős növekedése, és az ágazat belső struktúrájának a megújulása, amiben a járműgyártás, a számítógép, elektronikai, optikai termék gyártása kapja a legnagyobb hangsúlyt. A gépipari ágazatok adják az ipari termelés csaknem felét. Az arány ilyen mérvű növekedése mellett a többi ágazat súlya csökkent. Legnagyobb és tendenciaszerű visszaesést a bányászat, a textilipar, valamint a nagyobb ágazatok közül az élelmiszeripar adatai mutatnak.

A gazdasági visszaesés hatása gyorsan elérte az építőipart, mivel nagymértékben csökkent az építési kereslet. A kilencvenes évek második felében kezdődött gazdasági növekedés nyomán fellendült a beruházási igény is, így az építőipar 1996-tól tartós termelésnövekedést ért el. A bővülés kezdetben elsősorban az épületek, az ezredfordulótól pedig az egyéb építmények – utak, egyéb infrastrukturális objektumok – építéséből származott. Az országos építőipari teljesítmény 2005-ben érte el az elmúlt húsz év legmagasabb szintjét, ebben az évben több mint egyötöddel magasabb volt a termelés volumene az 1989. évinél.

A dinamikus bővülést 2006-tól csökkenés váltotta fel, elsősorban a beruházási tevékenység megtorpanása és a lakásépítéssel kapcsolatos állami feltételek változása miatt. A mérséklődést a következő években a gazdasági válság tovább mélyítette, 2008-ban az összes építőipari teljesítmény volumene 8,4 százalékkal haladta meg az 1989-es szintet.

Az 1989 utáni gazdasági átalakulás során az árutermelő ágazatok súlyának csökkenésével párhuzamosan a szolgáltatások aránya rohamosan emelkedett: a bruttó hozzáadott értéken belül az 1989. évi mintegy 46 százalékról 2009-ig 67 százalékra.

A szerteágazó szolgáltatási tevékenység áttekintését megkönnyíti a különféle területek összevonása viszonylag egynemű nagyobb csoportokba. Az üzleti szolgáltatások egyik részét az árutermeléssel együtt kialakuló és fejlődő tevékenységek képviselik, mint a kereskedelem, a szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás, a szállítás és hírközlés, amelyeket együttesen anyagi szolgáltatásoknak is neveznek. Az anyagi

szolgáltatásoknál is jelentős átalakulások történtek. A kiskereskedelemben az üzlet-hálózat erőteljes számbeli gyarapodása mellett gyökeres szerkezeti átalakulás ment végbe. Megjelentek a multinacionális cégek, a nemzetközi áruházláncok, gyors térhódításukat új típusú, nagy alapterületű komplex létesítmények, bevásárlóközpontok, hipermarketek, szakáruházak megjelenése jelezte. Bruttó hozzáadott értékük aránya a 2000-es években 13 százalék körül stabilizálódott. Az áruszállítási piac átalakulása a szállítási igények és teljesítmények visszaesése mellett ment végbe, a csökkenés a kilencvenes évek közepéig tartott. Az évtized második felében és az új évezredben is jelentősen nőttek a szállítási teljesítmények, részben az általános gazdasági növekedéssel, részben a nemzetközi szállítások előretörésével összefüggésben. A hírközlés, távközlés terén a változásokat nem a társadalmi és gazdasági átalakulás, sokkal inkább a technikai fejlődés alakította. Ez a terület azok közé tartozik, ahol a változások a leglátványosabbak és hatékonyságuk is szemmel látható.

Az üzleti szolgáltatások másik részét a pénzügyi szolgáltatások, a biztosítás, az ingatlanügyletek és egyéb gazdasági szolgáltatások jelentik, amelyek szerepe és jelentősége a munkamegosztás, különösen a nemzetközi munkamegosztás előrehaladásával (és természetesen a műszaki fejlődéssel, mindenképp a telekommunikáció lehetőségeinek bővülésével) napjainkban igen gyors ütemben nő. Nálunk e szolgáltatások dinamikus teljesítménybővülése részben az üzleti és lakossági pénzügyi műveletek gyors ütemű és nagy arányú szaporodásával magyarázható. Emellett a jogi és számviteli változások nagy igényt támasztottak a növekvő számú vállalkozás részéről igen sokféle gazdasági szolgáltatásra.

A nem üzletinek nevezett szolgáltatások egy része teljes egészében közösségi szolgáltatásnak tekinthető (közigazgatás, védelem és hasonló), más része túlnyomórészt az (oktatás, egészségügy stb.). A közösségi szolgáltatások fejlődése – az áru-termeléshez kapcsolódó üzleti szolgáltatásokhoz hasonlóan – lényegében lépést tartott az általános gazdasági növekedéssel.

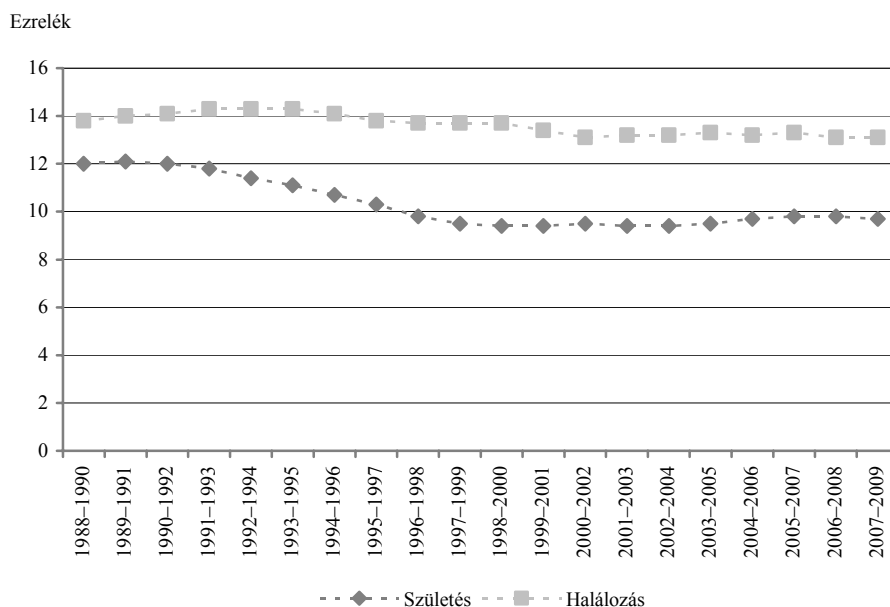
3. Népeség

Az elmúlt húsz év alatt sok lényeges változás történt a népesedési folyamatokban is, bár ezek csak ritkán függenek össze közvetlenül a rendszerváltozással.

Napjaink legalapvetőbb demográfiai jelensége, az ország népességének fogyatkozása jóval az átalakulás előtt, már 1981-ben elkezdődött, és a vizsgált húsz év alatt is (egy év kivételével) folyamatos volt. A népességszám csökkenése a születéseket meghaladó halálozásból, azaz a természetes fogyásból adódik. A folyamatnak ezen irányában nem történt változás, de mértékében igen, ugyanis a helyzet súlyosbodott.

Ez egyértelműen a születések jelentős mértékű visszaesésének tulajdonítható. Hároméves átlagokat vizsgálva az látszik, hogy a rendszerváltozás időszakában (1988–1990 átlagában) a születési arányszám 12,0 ezrelék volt és ez a közelmúltra (2007–2009 átlaga) 9,7 ezrelékre, azaz csaknem 20 százalékkal csökkent. A természetes fogyás másik tényezője, a halálozás kisebb lett ugyan az eltelt húsz év alatt (az arányszám 13,8-ról 13,1-re csökkent), de a 0,7 ezrelékpontos javulás csak kisebb részét tudta ellensúlyozni a születési arányszám 2,3 pontos csökkenésének. Mindezek következtében a természetes fogyás mértéke két évtized alatt (a hároméves átlagokkal számolva) évi 19 ezerről 33 ezerre emelkedett.

4. ábra. Születési és halálozási arányszámok (hároméves mozgóátlagok) ezer lakosra számítva

A halálozási ráta némi mérséklődése arra sem volt elég, hogy a rendkívül kedvezőtlen halálozási viszonyokat érdemben módosítsa. Maga a természetes fogyás ugyanis döntően a magas halandósággal függ össze. Ha összevetjük a hazai arányszámokat az Európai Unió távolról sem ideális mutatóival, azt látjuk, hogy 2008-ban a magyar születési arányszám 1,0 ezrelékponttal volt alacsonyabb az unióbeli átlagnál, a halálozási mutató ezzel szemben 3,7 ponttal haladta meg azt. (Az Unió 10,9 ezrelékes születési arányszámával szemben az Egyesült Államok mutatója 2007-ben 14,3 ezrelék volt, a halálozási ráta pedig az Unióban 9,7, az Egyesült Államokban 8,0 ezrelék, így a természetes szaporodás az egyik esetben 1,2, a másikban 6,3 ezreléket ért el.)

A népességszám alakulását befolyásolja a nemzetközi vándorlás is. A vándorlási különbözet Magyarországon 1989-ig negatív előjelű volt, azaz évi átlagban a nyolcvanas években mintegy 20 ezres vándorlási veszteséggel toldotta meg a természetes fogyást. 1990-ben ezen a téren fordulat történt, azóta minden évben vándorlási nyereségünk volt, ami két évtized alatt megközelítette a természetes fogyás felét. Azaz, a vándorlási nyereségnek köszönhetően, 2009-ben nem 690 ezerrel, hanem 360 ezerrel élt kevesebb ember Magyarországon, mint húsz évvel korábban.

A népesség száma az utóbbi két évtizedben Magyarországhoz hasonlóan a legtöbb kelet- és kelet-közép-európai országban csökkent. Ez nagyjából a természetes fogyás következménye, de jó néhány országban hozzájárult a nemzetközi vándorlási veszteség is. A húsz év alatt bekövetkezett hazai 3,5 százaléknál jóval nagyobb, 10–15 százalék közötti csökkenésről szólnak a balti országok, valamint Bulgária adatai, de Románia népességvesztése is megközelítette a 8 százalékot. Az említettek-től eltérően Lengyelországban, némi hullámmal, lényegében változatlan maradt 1990 és 2009 között a lakosság száma, Csehországban, Szlovákiában és Szlovéniában viszont, szerény mértékben ugyan (1–2 százalékkal), de növekedett.

Ugyancsak a régebben kezdődött folyamatok közé tartozik a korösszetétel módosulása. Ezzel kapcsolatban két dolog említhető. Egyrészt, míg korábban a gyermekkorúak többen voltak, mint a 64 éven felüliek, 2006-tól a helyzet megfordult, azóta évről évre nő az idős népesség fiatalokkal szembeni túlsúlya. 1990-ben 64,5 idős (64 éven felüli) lakos jutott száz gyermekkorúra, 2010 elején már 113. Másrészt, a népesség korosodása nemcsak a statisztikai gyakorlatban rendszeresen kimutatott arányban, a gyermekek és öregek viszonyában mutatkozik meg, hanem megfigyelhető a munkavállalási korúakon belül is. 1990-től 2009-ig ebben a korcsoportban a 25 éven aluliak aránya 21-ről 18 százalékra csökkent, az 50 éven felülieké pedig 26-ról 30 százalékra nőtt.

Alapos átalakuláson mennek át az együttélési formák. E folyamat tartósságát pillanatnyilag nehéz megítélni. Az egyértelmű, hogy nem magyar sajátosságról van szó, hazánk és a környező országok e tekintetben is követői a nyugat-európai változásoknak. A házasságkötési hajlam visszaesett, a válási arány magas és nem változik. Mindezek miatt a házasságban élők száma húsz év alatt több mint 1 millióval csökkent, arányuk a 14 éven felüliek között 61-ről 47 százalékra módosult. Ugyanakkor gyorsan terjed az új együttélési forma, az élettársi kapcsolat, de ez csak részben kompenzálja a házasságban élők számának csökkenését. E forma terjedésének egyik velejárója a házasságon kívül született gyermekek számának és arányának jelentős növekedése. 1990-ben az élveszületések 13 százaléka, 2009-ben 41 százaléka volt házasságon kívüli.

A kilencvenes évek elején jelentős változás történt a születéskor várható élettartamban. Ez a mutató a fejlett társadalmakban kisebb-nagyobb mértékben szinte folyamatosan emelkedik. Az ötvenes években ez az irányzat Magyarországon is érvényesült, a

mutató értéke 1949 és 1960 között 6,7 évvel lett magasabb. A hatvanas évek elején a növekedés lelassult, majd mintegy 30 éven keresztül 69 és 70 év között stagnált. Valójában pontosabb csökkenésről beszélni, mivel az utóbbi évtizedek legalacsonyabb, 1992. évi szintje (69 év) csaknem egy évvel elmaradt az 1966. évi 69,9 évtől. Ez főként azzal magyarázható, hogy a férfiak várható élettartama ebben az időszakban – összefüggésben halálozási viszonyaik jelentős romlásával, ami különösen a középkorú férfiakat érintette – ténylegesen és nem jelentéktelen mértékben, kerekén 3 évvel alacsonyabb lett. A nők életkilátásai ebben az időszakban, évenkénti hullámzással, igen kis mértékben változtak, de a két végpont, 1966 és 1992 között, azaz negyed század alatt mégis mintegy másfél évvel emelkedtek. Az 1993-ban kezdődő növekedés néhány év kivételével folyamatos volt, és a 2008. évi szint (73,8 év) 4,8 évvel magasabb a mélypontot jelentő 1992. évinél. A javulás a férfiak esetében volt nagyobb, 5,2 év, de a nők mutatójának emelkedése is meghaladta a 4 évet. A férfiak hátránya a nők életkilátásaival szemben másfél évtized alatt 9 évről 8-ra csökkent.

Míg Magyarországon nem változott a várható élettartam, az országok nagy részében, különösen a fejlett országokban folyamatosan emelkedett. Következésképp a múlt század közepén még a fejlett országoktól alig vagy egyáltalán nem elmaradó hazai mutató három évtizeden keresztül egyre nagyobb hátrányba került. Ausztriát etalonnak tekintve azt találjuk, hogy ott 1960-ban a várható élettartam gyakorlatilag azonos volt a hazaiával. Ezt az egyenlőséget a vázolt folyamatok 1990-ig Ausztria 6,5 éves előnyévé változtatták. Az azóta eltelt közel 20 év során a különbség ugyan tovább nőtt, de sokkal kisebb mértékben, mindössze 0,6 évvel, így 2007-ben 7,1 év volt.

A társadalmi-gazdasági fejlettség egyik mutatójaként is értelmezett csecsemőhalandóság a háború utáni évtizedekben csaknem folyamatosan csökkent, de színvonala a rendszerváltozás idején még meglehetősen magas, 14–15 ezrelék volt, mintegy másfél-kétszerese a nyugat-európai országok 7–9 ezrelékes értékének. Húsz év alatt e téren további jelentős javulás következett be, a 2009. évi 5,1 ezrelékes csecsemőhalandóságunk alig magasabb az Unió átlagánál, amely 2007-ben 4,7 ezrelék volt. (Ez az arányszám az Egyesült Államokban 6,6-es értékű volt.)

A rossz hazai halálozási viszonyok között a csecsemőhalandóság csökkenése az egyik reményt keltő folyamat. A másik fontos jelenség az ún. külső okok következtében meghaltak számának jelentős visszaesése. Míg 1990-ben a különböző betegségek miatt meghalt 132 ezer ember mellett több mint 13 ezren nem betegség, hanem baleset, öngyilkosság vagy emberölés miatt veszítették életüket, addig az ilyen halálesetek száma 2008-ban 5900-zal, 45 százalékkal kevesebb volt (a betegség miatt meghaltak száma ez idő alatt mintegy 7 százalékkal csökkent). A motoros jármű által okozott balesetben meghaltak száma, a többi baleset miatt elhunytaké csaknem felére csökkent, és öngyilkosság következtében 40 százalékkal haltak meg kevesebben, mint két évtizeddel korábban. Kis mértékben, de csökkent az emberölés és más személyek által okozott sérülés következtében meghaltak száma is.

4. Munka

A társadalmi-gazdasági átalakulás egyik legfontosabb színtere a munkaerőpiac volt, ahol talán a legdrámaibb változások mentek végbe. A korábbi helyzetet a teljes foglalkoztatottság jellemezte, ami a munkaerő alacsony fokú kihasználásával (az ún. kapun belüli munkanélküliséggel) párosult. Ennek helyébe a munkahelyek megszűnése, a tömeges elbocsátások, azaz a foglalkoztatottság gyors és nagyarányú csökkenése, valamint a nyílt munkanélküliség megjelenése és gyors növekedése lépett. Mindebből következett, hogy a munkahely megőrzése a korábbinál fegyelmesebb, intenzívebb munkavégzést kívánt.

A foglalkoztatottság mérséklődése, különféle tényezők hatására, már a nyolcvanas években elkezdődött, amit a népszámlálások, valamint a munkaerőmérlegek adatai egyértelműen jeleztek. Az átalakulás időszakában a csökkenés igen gyorsüteművé vált: 1989-től 1992-ig legalább 900 ezerrel, csaknem 20 százalékkal kevesebb lett a foglalkoztatottak száma és egyidejűleg 400 ezer fölé emelkedett a regisztrált munkanélkülieké. Bár a gazdasági visszaesés 1993-ban lényegében megállt, és 1994-től, másfél évtizeden keresztül folyamatos növekedésnek adta át a helyét, a munkaerőpiaci helyzet még néhány évig tovább romlott. A foglalkoztatottak száma az 1992-ben bevezetett munkaerő-felmérés adatai szerint 1992-től 1996-ig további 420 ezerrel csökkent, így a mélypont idején 1996-ban több mint 1,3 millióval kevesebb volt az 1989. évinél. A munkanélküliek száma 1993-ban jelentős mértékben tovább emelkedett, azután az új évezred elejéig lassú ütemben mérséklődött.

A kilencvenes évek közepétől mintegy tíz éven keresztül megszakításokkal ugyan, de emelkedett a foglalkoztatottság. A legmagasabb szintet 2006-ban érte el, 3 millió 930 ezer fővel. Ez a létszám több mint 300 ezerrel haladta meg a tíz évvel korábbit. Ebben az évben a 15–64 éves népesség 57,3 százaléka dolgozott. Ez az arányszám az Unió akkori átlagától 7,2 százalékponttal maradt el, míg térségünk számos országában elérték az Unió átlagát; a hazainál alacsonyabb mutató csak Lengyelországban volt. A következő két évben enyhébb létszámcsökkenést tapasztaltunk, majd 2009-ben, a gazdasági válság hatására csaknem 100 ezerrel lett kevesebb a foglalkoztatottak száma. Mindent egybevetve tehát húsz év alatt a népesség számának 3,5 százalékos mérséklődése mellett a foglalkoztatottak száma 24-25 százalékkal csökkent.

A létszámváltozással együtt jelentős ágazati átrendeződés történt a foglalkoztatottságban. A kitermelő ágak, a mezőgazdaság és a bányászat létszáma szinte folyamatosan és nagymértékben esett vissza. A mezőgazdasági ágazatokban a foglalkoztatottak száma húsz évvel ezelőtt meghaladta a 700 ezret, amely 2009-ig 174 ezerre, azaz több mint fél millióval csökkent. A bányászat létszáma ugyanezen idő alatt 93 ezerrel 9 ezerre változott. A legnagyobb ágazatban, a feldolgozóiparban a kezdeti nagyarányú csökkenést a kilencvenes évek második felében a foglalkoztatottság

emelkedése követte, de ez csak 2001-ig tartott, azután enyhe, de folyamatos csökkenés következett. Az átmeneti létszámemelkedés főleg a könnyű- és a gépipari ágazatoknak volt köszönhető, a későbbi mérséklődés pedig elsősorban a textil- és bőripart jellemezte, amit erősített az élelmiszeripar egész időszakra jellemző fokozatos létszámvesztése. Ugyanakkor a gépiparban 2008-ig tovább nőtt a létszám, amit aztán 2009-ben itt is jelentős csökkenés követett. Az építőipart és a szolgáltató ágazatok többségét vagy kezdettől, vagy legalább a kilencvenes évek közepétől kisebb-nagyobb létszámbővülés jellemezte, amit a 2009. évi válság megtört. Két évtized alatt a fő ágazatok közül a mezőgazdaság aránya a foglalkoztatottságban 15-ről 5 százalékra, az ipari ágazatoké 38-ról 31 százalékra csökkent, míg a szolgáltatások súlya 47-ről 64 százalékra emelkedett.

Jelentősen módosult a foglalkoztatottak iskolai végzettsége. Manapság már több mint felüknek legalább érettségije van, ezen belül a felsőfokú végzettségük aránya megközelíti az egynegyedet.

A foglalkoztatottság bővítése hosszú ideje megoldásra váró kérdés. Ennek a lehetőségei nem kis mértékben függenek a munkavállalási korú inaktív népesség számától és összetételétől. A 2009. évi munkaerő-felmérés szerint a 15–64 éves népesség 38 százaléka, kereken 2 millió 600 ezer ember tartozott ebbe a csoportba. Közülük 1 millió 62 ezren (41%) részesültek saját jogú vagy hozzátartozói nyugdíjban. A másik legnépesebb csoportot, több mint 800 ezer főt (31%) a nappali tagozaton tanulók alkották. Ezen kívül közel 280 ezren (11%) gyermekgondozási ellátásban, 93 ezren (3,6%) munkanélküli ellátásban részesültek. A tanulókon és a valamilyen jövedelemmel rendelkezőkön kívül még 376 ezer „egyéb eltartott” vagy „egyéb inaktív” ember tartozott a 15–64 éves népességhez. Teljes munkaidős foglalkoztatásra – a munkához jutó vagy juttatott munkanélküliek mellett – ez a csoport lehet alkalmas. Ezt a lehetőséget azonban több tényező korlátozhatja, mint például az érintettek összetétele, területi eloszlása, általános és szakmai képzettsége, egészségi állapota és hasonlók. Ha számításba vesszük, hogy az Unió átlagos (66 százalékos) foglalkoztatottsági rátájának eléréséhez több mint 700 ezerrel kell növelni a dolgozók számát, egyértelművé válik, hogy ez csak a részmunkaidős foglalkoztatás jelentős kiterjesztésével érhető el, elsősorban az inaktív keresők egy részének a bevonásával, de szóba jöhet a tanulók valamekkora része is. Mindennek azonban számos egyelőre hiányzó gazdasági, jogi, szervezeti-szervezési feltétele van.

A munkanélküliségről az átalakulás elején csak az Országos Munkaerőpiaci Központnak voltak a nyilvántartásba vett (regisztrált) munkanélküliekre vonatkozó adatai. Ezek igen gyors növekedésről, 1992–93-ban több mint 650 ezer regisztrált munkanélküliről adtak számot. A KSH által 1992-től végzett munkaerő-felmérés, némileg más kritériumok alapján és az érintettek anyagi (támogatási) érdekeltsége nélkül, valamivel kisebb, 1993 átlagában 520 ezres munkanélküliséget mutatott ki. A továbbiakban – mindkét számbavétel szerint – nyolc éven keresztül csökkent a munkanél-

küliség. Szintje 2001-ben volt a legalacsonyabb, amikor a munkaerő-felmérés szerint 234 ezren voltak munka nélkül, és ez 5,7 százalékos munkanélküliségi rátát jelentett. Az ezzel összehasonlítható uniós átlag (EU15) ekkor magasabb, 7,5 százalék volt. Ezután a hazai munkanélküliség enyhén emelkedett, de 2007-ig alacsonyabb volt, mint az Unió átlaga. Ekkor már valamivel, a következő évben nagyobb mértékben, 2009-ben pedig több mint egy százalékponttal nagyobb volt annál. A 2009. évi 421 ezer munkanélküli az aktív népesség 10 százalékának felelt meg, amihez hasonló arány utoljára a kilencvenes évek közepén volt.

A munkanélküliek korösszetétele lényegében követte a munkavállalási korúak körében történő változásokat. A fiatalok aránya csökkent, a középkorúaké kissé, az idősebbeké nagyobb mértékben emelkedett. Amellett, hogy a fiatal munkanélküliek száma és az összes álláskeresőhöz viszonyított aránya csökkent, a korosztályon belüli helyzetük jellemzésére használt munkanélküliségi rátájuk meredeken emelkedett. A 15–24 évesek gazdasági aktivitása ugyanis – elsősorban a nappali tagozaton tanulók számának emelkedése következtében – igen nagy mértékben csökkent. 2000-től 2009-ig az e korcsoportba tartozó foglalkoztatottak száma kevesebb mint felére (473 ezerről 220 ezerre) esett, az ilyen korú munkanélkülieké pedig 15 százalékkal (69 ezerről 79 ezerre) emelkedett. Ennek következtében a 15–24 éves munkanélküliek száma az ilyen korú aktívak 12,7 százalékáról 26,5 százalékra emelkedett.

A munkanélküliek iskolai végzettsége alacsonyabb volt és ma is alacsonyabb, mint a foglalkoztatottaké, de ezen a területen is történtek figyelemre méltó változások. Körükben is csökkent a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya és nőtt a magasabb végzettségűeké. 2009-ben a munkanélküliek közel kétharmada általános iskolát vagy szakiskolát végzett, egynegyedüknek érettségije, csaknem 9 százaléknak felsőfokú végzettsége volt. A 2009. évi válság következtében legnagyobb mértékben, több mint 40 százalékkal nőtt a diplomás munkanélküliek száma az előző évhez képest, így meghaladta a 37 ezret.

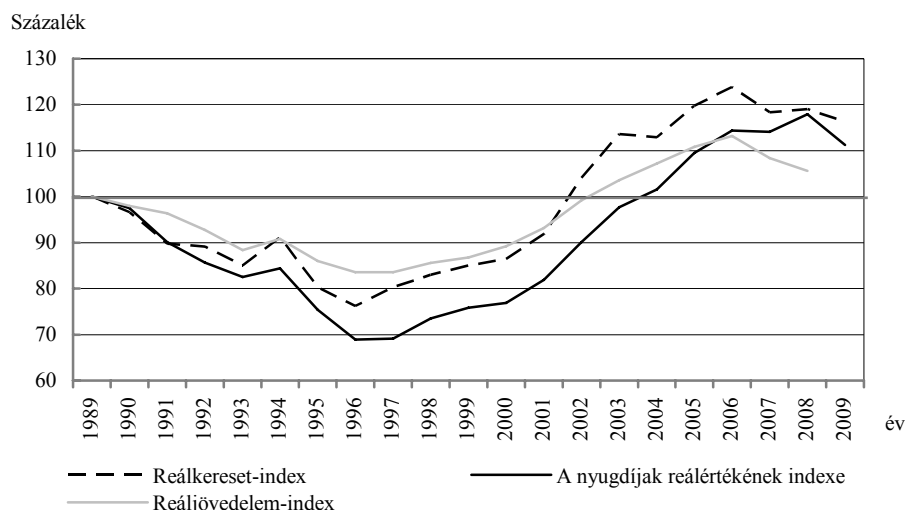
5. Jövedelem, fogyasztás

A jövedelmi viszonyokat az elmúlt húsz évben egyrészt a reáljövedelem színvonalának időszakonkénti nagymértékű változása (csökkenése és növekedése), másrészt a jövedelmi különbségek jelentős növekedése, harmadrészt a jövedelem szerkezetének számottevő módosulása jellemezte.

Az egy lakosra jutó reáljövedelem színvonala az átalakulás első időszakában, 1994 kivételével folyamatosan csökkent, a legnagyobb, 5,6 százalékos visszaesés 1995-ben következett be (részben az előző évi 2,6 százalékos növekedés következményeként). A csökkenés 1996-ig tartott, ebben az évben az egy főre jutó jövedelem

17 százalékkal volt alacsonyabb az 1989. évinél. Ez után tíz éven keresztül folyamatos, kezdetben szerény mértékű, később gyorsuló ütemű növekedés következett, ám a 2002. évi, egészen kimagasló, 6,4 százalékos emelkedést 2006-ig ismét kisebb arányú bővülés követte. A 2006. évi, eddigi legmagasabb színvonal a mélypontot jelentő 1996. évit 35 százalékkal haladta meg, az 1989. évinél pedig 13 százalékkal volt magasabb. Az új évezred első három évében végbemenő, a GDP emelkedését is meghaladó jövedelemnövekedés azonban olyan mértékben járult hozzá a gazdaság egyensúlyi problémáinak kiéleződéséhez, hogy a növekedés ütemének csökkentése már nem tudta azokat érdemben mérsékelni. 2007-ben 4,5 százalékkal, a következő két év alatt – becslésünk¹ szerint – legalább további 2 százalékkal visszaesett a jövedelmek színvonala. Végeredményben tehát az egy lakosra jutó reáljövedelem 20 év elteltével mintegy 6–7 százalékkal volt magasabb a kiinduló időszakénál.

5. ábra. Reálkereset, reálnyugdíj, reáljövedelem
(1989 = 100)

A lakossági jövedelem legnagyobb tétele az alkalmazásban állók keresete. Ennek a reálértéke a két évtized alatt ugyanabban az ívben változott, mint a reáljövedelem lévén az egyik meghatározó tényező, de a változások mértéke (növekedés és csökkenés esetében is) nagyobb volt. Ugyanakkor a társadalmi jövedelmek inkább kiegészítő szerepet játszottak. A reálbérek színvonala a zuhanás utolsó évében 26 százalékkal

¹ A becslés alapja a reálkereset 2008–2009. évi 1,6 százalékos, a nyugdíj reálértékének 2,5 százalékos csökkenése, a családtámogatások reálértékének változatlan szintje és a természetbeni társadalmi jövedelmek volumenének 4,5 százalékos visszaesése.

volt alacsonyabb az 1989. évinél. A következő tíz évben viszont 62 százalékos növekedés történt úgy, hogy közben volt egy évben némi (1,1 százalékos) csökkenés is, de volt olyan év is, 2002, amikor 13,6 százalékkal emelkedett a keresetek reálértéke. Az utóbbi 3 évből kettőben csökkenést, egyben némi emelkedést mért a statisztika, így a 2009. évi reálbér a 2006. évinél 6, 2 százalékkal alacsonyabb volt, a 20 évvel korábbit pedig 13 százalékkal meghaladta.

A nagyarányú bérmozgás bizonyos átrendeződéssel is járt. A szellemi foglalkozások előnye a fizikaiakkal szemben enyhén nőtt, a női keresetek hátránya a férfiakéval szemben csökkent. A nemzetgazdasági ágazatok közül az építőiparnak korábban jelentős bérelőnye volt, napjainkban viszont ez az ágazat jóval az átlag alatti keresetet biztosít. Hasonlóan változtak a kereseti lehetőségek a kohászatban, míg a bányászat esetében az előny csökkenéséről beszélhetünk. Hátrányosan változott az élelmiszeripar és a könnyűipari ágazatok bérhelyzete is. Egyidejűleg nőtt a bérelőnye az energiaiparnak, egyes vegyipari ágazatoknak és a piaci szolgáltatásoknak.

A pénzbeli társadalmi jövedelmek túlnyomó részét, így az összes jövedelemnek is tekintélyes hányadát (14–16 százalékat) a nyugdíjak teszik ki. A nyugdíjasok száma a kilencvenes évek elején gyors ütemben nőtt, nagyrészt a munkaerő-piaci helyzet miatt. A munkanélküliség növekedésének csillapítása érdekében lehetővé tették a korhatárt el nem érők bizonyos csoportjainak a nyugdíjba vonulást. 1990 és 1998 között foglalkoztatáspolitikai okból több mint 340 ezer ember lett nyugdíjas. Emellett nőtt a rokkantsági és baleseti rokkantsági nyugdíjasok száma is. Ez a nyugdíjak reálértékének csökkenése ellenére jelentősen növelte az e célra kifizetett összeget. Az egy ellátásban részesülőre jutó havi járandóság reálértéke 1996-ig egy év kivételével csökkent, ebben az évben 31 százalékkal volt alacsonyabb az 1989. évinél, ami nagyobb értékvesztés volt, mint a kereseteké. 1997-től 2008-ig viszont a kereseteknél is jobban, 71 százalékkal nőtt a nyugdíjak reálértéke. 2009-ben aztán a csökkenés volt nagyobb a nyugdíjak esetében (5,7%).

A családtámogatásra fordított összeg az összes jövedelem néhány százaléka csak, de az érintettek jövedelmének nem elhanyagolható, esetenként igen jelentős hányada. A juttatások rendszerében két évtized alatt számos különböző irányú változtatás történt, ami jelentőségüket is módosította. Közülük a legnagyobb rész, a családi pótlék reálértéke két évtized alatt csaknem felére csökkent, a többi tételé (gyes, gyed stb.) valamelyest emelkedett.

A háztartások jövedelmének egyötöd–egyhatod részét teszik ki a természetbeni társadalmi juttatások, amelyek túlnyomó része a kormányzattól, néhány százaléka a háztartásokat segítő nonprofit szervezetektől származik. E juttatások ráfordításai döntően az egészségügyi és a szociális ellátást, valamint az oktatást szolgálják. Dinamikájuk a többi jövedelmi tételéhez hasonlóan alakult, de a visszaesés nagyobb, a növekedés szerényebb volt, s az utóbbi 3 évben mért 13 százalékos csökkenés következtében színvonaluk 2009-ben nem érte el a 20 évvel azelőttit.

A bérek és egyéb jövedelmek reálértékének alakulását jelző objektív mérőszámok lakossági fogadtatását befolyásolja a nominális bevételek és különösen a fogyasztói árak változásának mértéke. Változatlan vagy csak kissé növekvő fogyasztói árszínvonal kevesebb kétséget ébreszt a reálfolyamatok iránt, mint a nagyarányú áremelkedés akkor is, ha a nominális jövedelem szintén gyors ütemben nő. A vizsgált időszak elején a fogyasztói árak gyorsuló ütemben és rég nem látott mértékben, 1990-ben 29, 1991-ben 35 százalékkal emelkedtek. A következő években a növekedési ütem csökkent ugyan, de még hét éven keresztül évi 14 és 28 százalék közötti volt. 2000-től „egyszámjegyű” lett az infláció, azaz az évi ütem 10 százalék alatt maradt.

A kilencvenes évek elején valamennyi átalakuló országban rendkívül nagy ár-emelkedés zajlott le, mértéke a legtöbb esetben többszörösen meghaladta a hazai, számunkra igen durva növekedést is. Az évtized első négy évében Magyarországon 2,6-szeresére emelkedett a fogyasztói árszínvonal, ez idő alatt Lengyelországban 22-szeresére, Szlovéniában 57-szeresére, Romániában 66-szorosára, s a balti országokban hasonló vagy még nagyobb növekedést mértek. A magyarországinál valamivel kisebb, 2,3–2,4-szeres drágulás térségünkben mindössze Csehországban és Szlovákiában volt.

A hazai árszínvonal húsz év alatt 13,3-szeresére emelkedett. A növekedés az eltérő dinamika folytán az arányok átrendeződésével járt. Az átlagosnál kevésbé drágultak, tehát viszonylag olcsóbbá váltak mindenekelőtt a tartós fogyasztási cikkek, valamint kisebb mértékben a ruházati cikkek. A legnagyobb mértékű áremelkedés a háztartási energiát jellemezte, amely így relatíve is jelentősen drágult. Az átlagosnál jobban emelkedett a szolgáltatások árszínvonala is. Közéjük tartoznak az ún. közszolgáltatások, mint a tömegközlekedés, a vízellátás és a csatornaszolgáltatás, amelyek árai kiemelkedő mértékben nőttek. Jelentősen drágult a legtöbb szolgáltatás, köztük a személyi szolgáltatások is. A többi fogyasztási főcsoport áremelkedése az átlag körüli volt.

A jövedelmi különbségek alakulásáról a nagyobb időközönként végrehajtott jövedelem-felmérések adnak tájékoztatást. Ilyen felmérés a rendszerváltozás előtti utóljára 1987-ről készült, utána pedig az 1995. és a 2004. évről. Az 1987. és az 1995. évi adatok összehasonlításából az látható, hogy az átalakulás után a jövedelmi különbségek jelentősen erősödtek. A közel egy évtizeddel később végrehajtott felvétel viszont a rendszerváltozás utáni időszak arányainak stabilitását jelzi, a két utóbbi felvétel lényegében azonos jövedelem-eloszlást mutat. A társadalmi-gazdasági átalakulást követő markáns változás az egyenlőtlenség többféle mutatójából egyértelműen látható. Az egyik ilyen mutató a legalacsonyabb jövedelmű 10 százalék jövedelmét viszonyítja a legmagasabb jövedelmű tizedéhez. 1987-ben az alsó tized az összjövedelem 4,5 százalékával, a legfelső annak 20,9 százalékával rendelkezett, azaz az utóbbi jövedelme 4,6-szerese volt az alsó decilisének. Ezek az arányok 1995-ig 3,3, illetve 25,0 százalékra módosultak, így az egyenlőtlenségi arány 7,5-szeresre emelkedett, és

ugyanannyi maradt a jelen évtized közepén is. Az új évezred elején ez a mutató a legtöbb nyugat-európai országban a magyarnál alacsonyabb, 5–6-szoros egyenlőtlenséget mért, a mediterrán térségben azonban vagy megközelítette vagy meghaladta a magyarországit.

A jövedelem szerkezetéről és annak változásairól – a dinamikához és a színvonalhoz hasonlóan – eltérő képet kapunk, attól függően, hogy a jövedelem-felmérés, a háztartás-statisztika vagy a makrogazdasági számítások adatait vizsgáljuk. Áttekintésünkben a legteljesebb kört felölelő makrogazdasági számításokból indulunk ki. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy ezekben a számításokban változott, bővült a jövedelemként számbavett tételek köre, például bekerült közéjük a „működési eredmény”, ami nem más, mint a „saját tulajdonú lakásokra elszámolt lakásszolgáltatásból származó imputált jövedelem”.

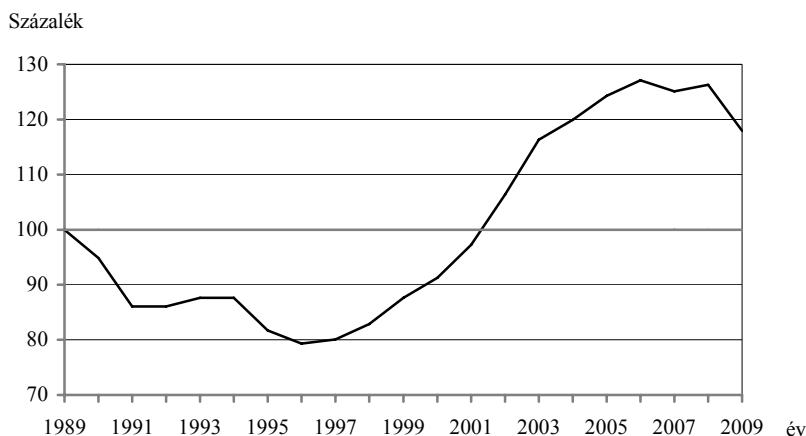
A szerkezeti változások legszembetűnőbb vonása – és ez nem csak az utóbbi két, de legalább három évtizedre igaz – a munkajövedelem arányának csökkenése. A társadalmi jövedelmek szerepe ugyanakkor nő, és jelentős tényezővé válik a tulajdonon alapuló jövedelem (ilyennek tekintjük a kamat, osztalék és egyéb tulajdonosi jövedelem mellett a saját lakás használatáért leírt összeget is). Az átalakulás első néhány évében a gazdasági visszaesés, a foglalkoztatottság és a reálbérek jelentős csökkenése mérsékelte a munkajövedelem arányát, míg a társadalmi jövedelmek szerepe, a nyugdíjasok és a munkanélküliek számának gyors emelkedése folytán fokozódott. A gazdasági növekedés megindulása idővel hatott a munkaerőpiacra is, így a kilencvenes évek második felében a munkajövedelem súlya nagyobb lett, de az új évszázadban ismét a fő tendencia érvényesült: a társadalmi jövedelmek szerepének erősödése a munkajövedelem rovására.

A háztartások fogyasztásának volumenét a legtöbb alapmutatóhoz hasonlóan az időszak elején visszaesés, majd stagnálás és átmeneti növekedés után újabb csökkenés, 1997-től 2006-ig pedig folyamatos emelkedés jellemezte. Az utóbbi három évben ismét a fogyasztás csökkenésének lehettünk tanúi. Mindezek végeredményeként 2009-ben az egy főre jutó fogyasztás színvonala 17–18 százalékkal haladta meg a 20 évvel korábbit.

A szerény mennyiségi növekedés mellett igen jelentős szerkezeti és minőségi változások következtek be a fogyasztásban. Ezek a változások részben a társadalmi-gazdasági átalakulásnak, részben pedig a világban végbemenő és hozzánk is eljutó műszaki-tudományos fejlődésnek köszönhetőek. Az egyik legnagyobb szerkezeti változás a lakásszolgáltatás, háztartási energia arányának 9-ről 19 százalék fölé emelkedése volt. Ebben a már említett közüzemi és energiaárak nagyarányú növekedése mellett fontos szerepe volt a vízvezeték- és főleg a csatornahálózat bővítésének, ami lehetővé tette, hogy a közcsatorna-hálózatba kapcsolt lakások száma 1,6 milliőről 3,1 millióra emelkedjék. Igen sok lakás fűtése vált korszerűbbé. Húsz évvel korábban a háztartások még több mint 5 millió tonna szenet és brikettet használtak fel évente,

aminek napjainkig több mint kilenctizedét váltotta fel kényelmesebb, kevésbé környezetszennyező (elsősorban gáz-) fűtés. Megváltozott a lakások felszereltsége. Napjainkban a háztartások növekvő részében olyan tartós fogyasztási cikkek találhatók, amelyek statisztikai megfigyelése 20 évvel ezelőtt szóba se jött. Ilyen például a légkondicionáló, a takarítógép, a mikrohullámú sütő, a digitális kamera, illetve fényképezőgép, a DVD és a számítógép stb.

6. ábra. Az egy főre jutó fogyasztás volumenének alakulása
(1989 = 100)

A lakásszolgáltatáshoz hasonló mértékű aránynövekedés tapasztalható a közlekedés, hírközlés terén. Itt is érvényesült az árak felhajtó szerepe például a tömegközlekedés átlagosnál nagyobb drágulása révén. Ennél jelentősebb volt azonban a lakossági gépkocsiállomány számottevő gyarapodása és jelentős korszerűsödése. A nyolcvanas évek végén a hazai állomány túlnyomó részét a nagyfogyasztású és környezetszennyező típusok, a Zsigulik (28%), Trabantok (20%), Wartburgok (13%) tették ki. Jelenleg a hazai utakon legnagyobb számban Opelek és Suzukik, valamint Volkswagenek és Fordok futnak, bár az állomány átlagéletkora meglehetősen magas, 10,8 év. A hírközlés előretörése is jelentős, ami kezdetben a vezetékes telefonhálózat gyors bővülésében, később pedig a mobiltelefonok számának és teljesítményének nagyarányú növekedésében, valamint az internet terjedésében jutott kifejezésre.

Az említett két főcsoport arányának nagymértékű emelkedése mellett a többi főcsoport aránya kisebb lett. Legjelentősebben az étel- és ital-fogyasztás súlya mérséklődött, két évtized alatt 26,4 százalékról 17,5 százalékra. Az egy főre jutó étel- és ital-fogyasztás mennyisége ugyancsak többször és eltérő irányba változott, napjainkban lényegében a rendszerváltozás előtti szint körül van, legfeljebb néhány százalékkal marad el attól. Összetétele némileg átalakult, a nagy fehérjetartalmú élelmiszerek

(hús, tej, tojás) fogyasztása csökkent, és kevesebb fogy lisztfélékből is, egyes növényi termékek fogyasztása viszont (burgonya, zöldség, gyümölcs) emelkedett. A volumen- és összetétel-változásnak egyaránt szerepe lehet abban, hogy a napi tápanyagfogyasztás csaknem 9 százalékkal (1265 kJ-lal) csökkent, bár még így is meghaladja az ételmiszer-tudomány által ajánlott szintet.

6. Régiók

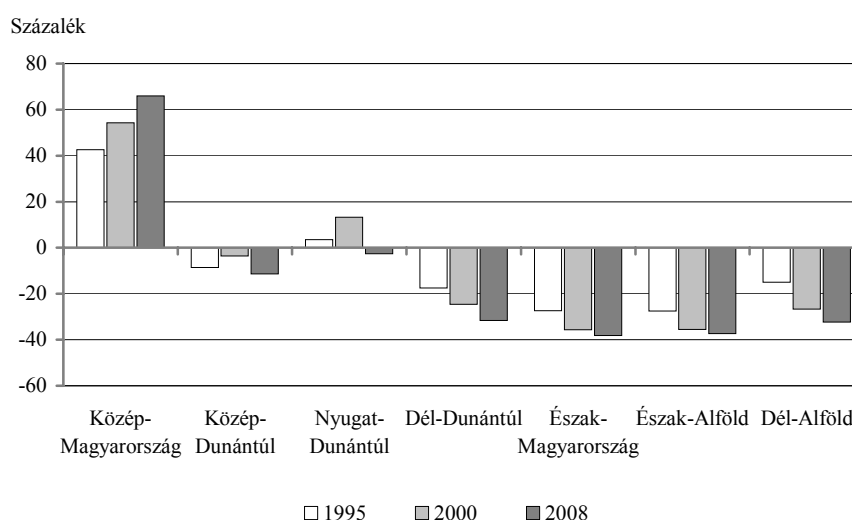
A társadalmi-gazdasági változások nemcsak a különböző társadalmi csoportokat, vagy gazdasági ágazatokat, hanem az ország különböző területi egységeit is eltérő módon és mértékben érintik és érintették az elmúlt két évtizedben is. Ez éppúgy nyomon követhető a népességszám változásában, a munkalehetőségek alakulásában, mint a gazdasági teljesítmény dinamikájában és színvonalában, vagy a kereseti-jövedelmi arányokban és azok változásában.

Az említettek között a gazdasági helyzetnek kitüntetett szerepe van, mivel az alapvetően meghatározza a foglalkoztatottsági-munkanélküliségi viszonyokat, amelyek viszont a jövedelmi helyzeten túl hosszabb távon befolyásolják az adott térség népességmegtartó képességét. Az áttekintett időszakban a területi különbségek alakulására először a gazdasági visszaesés volt hatással, amely eltérő mértékben érintette az ország különböző részeit, de az ezt követő növekedési időszak is differenciáló hatású volt az egyes területi egységekre.

A kilencvenes évek közepétől készülő területi (megyei és regionális) GDP-adatok kezdőpontja lényegében a gazdasági visszaesésből a növekedésbe fordulás időszaka. Ekkor az egy lakosra jutó GDP alapján különösen két régió: Észak-Magyarország és Észak-Alföld gazdasági színvonala maradt el nagymértékben (27–27 százalékkal) az országos átlagtól. A történelmi és népesedési tényezők mellett Észak-Magyarország esetében ehhez jelentősen hozzájárult a rendszerváltozás gazdaságot alakító – elsősorban a bányászatot és vaskohászatot érintő – hatása is. A két déli régió, Dél-Alföld és Dél-Dunántúl gazdasági színvonala kisebb mértékben, 15–17 százalékkal maradt el az átlagtól, míg Közép-Dunántúlé mintegy 8 százalékkal. Az országos színvonalat mindössze két régió múlta felül, amelyekben azonban a népesség 38 százaléka élt. Közülük Nyugat-Dunántúlon 3–4 százalékkal, Közép-Magyarországon viszont, elsősorban Budapestnek köszönhetően számottevően, több mint 40 százalékkal volt több az egy főre jutó GDP az átlagosnál. A gazdasági növekedés időszakában ezek a különbségek szinte folyamatosan nőttek. A legfrissebb, 2008. évi adatok szerint a központi régió maradt az egyedüli, ahol a gazdasági színvonal meghaladta az országos átlagot, e régió előnye viszont tetemesre, 66 százalékra emelkedett. A Nyugat- és

Közép-Dunántúl mutatója viszonylag kis mértékben, 3, illetve 11 százalékkal marad az átlag alatt, míg a két déli régió hátránya 32–32 százalékra, a két északi régióé pedig 37–38 százalékra nőtt. Az elmondottakhoz tartozik, hogy 1995 és 2008 között valamennyi régió gazdasága fejlődött, a bruttó hazai termék becsült volumene ez idő alatt régióként 23–90 százalékkal nőtt, a differenciálódás az eltérő növekedési ütem következménye.

7. ábra. A régiók egy főre jutó GDP-értékének eltérése az országotól

Az átalakulás első éveiről nincsenek összefoglaló munkaügyi területi adataink. A gazdaság vezető ágában, az iparban 1990-től 1993-ig több mint 400 ezerrel, 32 százalékkal csökkent a foglalkoztatottak száma. Ezen belül a legnagyobb visszaesés Közép-Magyarországot, Észak-Magyarországot és Észak-Alföldet jellemezte. Míg azonban Közép-Magyarországon az iparból felszabaduló munkaerő egy része idővel más ágazatokban (például a szolgáltatásokban) el tudott helyezkedni, a másik két régióban ezek a lehetőségek sokkal korlátozottabbak voltak, itt nagymértékben nőtt a munkanélküliség. A munkaerő-felmérés 1992-ben a két északi régióban mutatta ki a legalacsonyabb foglalkoztatási és a legmagasabb munkanélküliségi adatokat. Ez a helyzet, időnként más-más színvonalon, de lényegében napjainkig változatlan maradt. Mint ahogy Közép-Magyarország, valamint Közép- és Nyugat-Dunántúl munkaügyi helyzete mondhatni folyamatosan a legkedvezőbb, míg a két déli régió mutatói az átlag közelében alakultak, attól inkább negatív irányban tértek el.

A népességszám alakulása jelzi a régiók népességmegtartó erejének különbözőségét. 20 év alatt az ország népessége 3,5 százalékkal csökkent. 2010 elején minden

régióban kevesebben éltek, mint két évtizeddel korábban. A csökkenés azonban Közép-Magyarországon, Közép- és Nyugat-Dunántúlon az átlagosnál jóval kisebb, 0,5–1,5 százalékos volt. Ezekben a régiókban található olyan megyék (Pest, Fejér, Győr-Moson-Sopron), amelyekben nőtt a lakosság száma. Különösen nagyarányú, 28 százalékos volt Pest megye népességének gyarapodása, amely már meghaladja az 1,2 milliót. A legnagyobb csökkenés két évtized távlatában Észak-Magyarországot jellemzi, ahol csaknem 9 százalékkal, mintegy 115 ezer fővel csökkent a lakónépesség. Ugyancsak jelentős, több mint 7 százalékos volt Dél-Dunántúl népességének mérséklődése, és meghaladta az átlagot Dél-Alföldé is (5,6%). Ugyanakkor sajátos módon Észak-Alföldön a népességszám lényegében az országos átlaggal megegyezően változott.

Irodalom

- BALÁZS P. [1996]: *Az Európai Unió külkapcsolatai és Magyarország*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- KÖVES A. [2003]: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle*. L. évf. július–augusztus (635–653. old.)
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2002]: *Magyarország 1990–2001*. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2004]: *A külföldi működőtőke Magyarországon, 1995–2002*. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2005]: *Az átmenet évei, az átmenet tényei, Magyarország 1990–2004*. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2006]: *Mérlegen Kelet-Közép-Európa 15 éve*. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2010a]: *Magyarország 2009*. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2010b]: *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében*. Budapest.
- LOSONCZ M. [2005]: *A magyar versenyképesség forrásai nemzetközi összehasonlításban. Átmeneti folyamatok Közép-Európában*. Évkönyv 2005. Győr.
- Magyar Nemzeti Bank honlapjának Statisztikai adatok, információk aloldala. www.mnb.hu
stADAT-rendszer. Tájékoztató adatbázis: www.ksh.hu

Summary

At the turn of the 1980s and 1990s radical political, economic and social changes took place in Eastern and Central Europe. Besides the establishment of the new political regime, the juridical, political and institutional frames of the constitutional state, property relations transformed. In time private property gained preponderance, in which investments originating from developed countries had a major role. The transformation entailed serious social and economic shocks, which can be tracked down in the performance and structure of the economy, the changes relating to labour

market, income and consumption **tendencies** as well as **in** augmentation of regional disparities. On the whole, the development of both the society and the economy followed a contradictory trajectory in the decades since the change of regime. In the **present** analysis we depicted the main events of this **period**, also measured statistically, providing a view on our international environment as well.